

Колосов Ю. Г.

**«Мустьєрские стоянки
района Белогорска
(Ответств. редактор Н. Д. Праслов)».—**

Киев: Наукова Думка, 1983.— 207 с.— Илл.

Вивчення палеоліту Криму завжди було авангардом палеолітичних досліджень в СРСР. Крим — це своєрідний полігон, на якому випробувались нові методи розкопок, датування палеолітичних стоянок, опис кам'яного інвентаря, ставились загально-теоретичні, палеоекономічні та етно-культурні проблеми.

Не випадково саме в Криму виявлені перші мустьєрські стоянки на території нашої країни. Тут працював і визначний дослідник палеоліту Г. А. Бонч-Осмоловський, плодотворні ідеї якого живлять вже друге й третє покоління радянських археологів.

Якщо узагальнено розглядати столітню історію вивчення кримського палеоліту, то можна виділити три основних етапи: перший — це дослідження Г. А. Бонч-Осмоловського 20 — 40-х років, другий — О. О. Формозова 50-х, третій — автора рецензованої книги 70—80-х років¹. Останній є узагальненням двадцятирічної роботи Кримської палеолітичної експедиції під керівництвом Ю. Г. Колосова. Завдяки цим дослідженням у вивченні середнього палеоліту Криму досягнуто нового, високого рівня. Дійсно, мало кому вдалося дослідити таку кількість багатощарових мустьєрських стоянок, наприклад: Заскальна III, V, VI, IX; Пролом I, II; Ак-Кая III; Красна балка, Сари-Кая, які вміщували ряд різночасових культурних горизонтів, що дали змогу простежити як стратиграфічне, так і територіальне поширення єдиної культури, названою — аккайською. Інформативний матеріал, одержаний експедицією Ю. Г. Колосова, безмежний. Так, за загальними підрахунками кількість різноманітних виробів, виявлених при розкопках і зібраних Кримською палеолітичною експедицією, досягає кілька сотень тисяч екземплярів! Не менш цікаві палеоантропологічні знахідки, спостереження палеоекономічного, стратиграфічного, планіграфічного характеру. Це чудова лабораторія для вивчення палеолітичної доби, яку можна хіба що порівняти з такими ж масштабними пам'ятками середнього палеоліту, як печери Табун і Комб-Греналь!

Видаючи другу книгу, присвячену мустьє Криму², Ю. Г. Колосов дотримується гарного наукового правила сформульованого багато років тому адміралом С. О. Макаровим: «...узагальнення ніколи не завчасне — воно може ґрунтуватись на значній кількості спостережень чи невеликій, мати більш міцний фундамент чи слабкіший, але воно завжди корисне для огляду і перевірки уже зробленого і для того, щоб правильніше намітити хід наступних спостережень. Відкидаючи узагальнення, ми ризикуємо втратити даремно багато років»³.

У рецензованій книзі детально розглядаються три із 22-х мустьєрських стоянок Білогірського району. Необхідно відзначити, що користуючись деякими загальноприйнятими прийомами опису археологічних матеріалів і його розміщення в культурному шарі, Ю. Г. Колосов багато в чому наслідує свої, вироблені ним самим методи і тому його книга є досить оригінальною, добре підкреслює індивідуальні якості дослідника.

¹ Векилова Е. А. К столетию открытия палеолита Крыма // Исследования палеолита в Крыму (1879—1979).— К., 1979.— С. 5—15.

² Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка Криму.— К., 1972.

³ Цит. за: Пиотровський М. В. К познанию законов Земли.— М., 1984.— С. 88.

Перший розділ — «Фізико-географічні умови району Ак-Кая та історія дослідження його палеолітичних стоянок» є ґрунтовним описом географічних умов одного з унікальних місць Криму — масиву Ак-Кая. Наводяться дані геолога В. П. Душевського про геологічну будову Красно́ї балки, в якій знаходяться багатощарові стоянки, матеріали про карстові процеси в цьому районі масиву і подається коротка історія досліджень палеолітичних стоянок, яка відтворює послідовні етапи розвідок і розкопок усїєї групи мустьєрських пам'яток поблизу цього масиву.

Основними є 2 та 3-й розділи: «Багатощарова мустьєрська стоянка Заскальна V» і «Палеолітична стоянка Заскальна IX і мустьєрська стоянка Сари-Кая I». Вони вміщують стратиграфічну інформацію, геологічний опис розрізів стінок, пошарову характеристику культурних горизонтів і кам'яного інвентаря, одержаного при розкопках, планіграфічні спостереження, характеристику палеоантропологічних досліджень.

Привертає увагу серія аналізів на гранулометрію, мінералогічний склад, характер великоуламкового матеріалу, аналіз стану поверхні уламків і щебеню, які заповнювали шар. Тут практично вдруге використано точні методи для встановлення палеокліматичних умов часу нагромадження седиментів печерної археологічної пам'ятки в СРСР⁴. На жаль, у тексті наведено лише фактичні дані й графіки (с. 24—27). А необхідні висновки, аналіз численних матеріалів, приклади якого можна знайти і в згаданій праці В. П. Любіна чи французьких спеціалістів⁵, у тексті відсутні. Правда, вони частково опубліковані спеціалістами різних профілів⁶ і тому, очевидно, автор книги вирішив на цих питаннях спеціально не зупинятись. Маємо визнати, що дослідження Ю. Г. Колосова, з використанням природничих дисциплін, значні за обсягом і проведені на високому професійному рівні. Такі роботи вимагають і наполегливості, і організованості. Всі археологи-практики добре знають як нелегко організувати мультидисциплінарні дослідження із залученням спеціалістів різних профілів. Деякі зауваження можна висловити до поданих у книзі рисунків розрізів південної, східної і західної стінок розкопу (рис. 7, 8, 10). Їх виконано в різних масштабах, наділено різними умовними позначеннями, на рис. 10 розшифрування останніх, взагалі відсутні. Лише в одному випадку є посилання на точне розміщення культурних шарів у розрізі. Хотілося б бачити повний поздовжній і поперечний розрізи чи розгортку стінок розкопу, а не окремі ділянки стінок.

Те ж саме можна сказати і про таблицю 2, в якій вміщено опис залишків фауни, і таблиці 3 — флори з вказаних стоянок (флора лише для Заскальної V). Дані, наведені в таблицях, не піддаються спеціальному аналізу. Немає в тексті посилань і на відповідні праці інших спеціалістів.

Щоправда, за автором залишається право захоплюватися палеоекономічними реконструкціями чи ні. В археології відомі і протилежні приклади. Так, багаторічні і, можна сказати блискучі палеоекономічні дослідження Кударських печер закрили для їх дослідника В. П. Любіна власне археологію і, практично, вже протягом близько 20 років, крім найзагальніших характеристик і 2, 3 рисунків, які кочують із праці в працю, ми нічого не знаємо про археологічні матеріали ашельських шарів цієї надзвичайно важливої і добре стратифікованої пам'ятки. І, зрештою, автор сам має право обирати лінію дослідження, визначати, що є більш важливим — техніко-типологічні чи палеоекономічні інтереси. Напрями, обрані В. П. Любіним і Ю. Г. Колосовим, повністю виправдані. На жаль, блискучий для свого часу нарис про природні умови Криму, здійснений Г. А. Бонч-Осмоловським⁷, досі ще не повторений його послідовниками вже на новому рівні.

Ю. Г. Колосов справді здійснив науковий подвиг, провівши не лише багаторічні розкопки кількох палеолітичних пам'яток, найбільш масштабних в історії дослідження палеоліту Криму, але й детально опрацював величезні колекції. Досить вивчити численні таблиці, що наводяться в книзі, щоб оцінити величезний обсяг класифікаційної та описової роботи.

⁴ Див. Любин В. П. и др. Кударские пещерные палеолитические стоянки в Юго-Осетии.— М., 1980.

⁵ Напр.: Miskovsky J. Le Wurmien ancien dans la Sud-Est de la France. D'après l'étude du Remplissage du Salpote de Pompignan (Card.) // L'Anthropologie.— Т. 85/86 (1981—1982).— N 4.— Р. 565—581.

⁶ Величко А. А. и др. Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. Путеводитель.— М., 1978.— С. 20—30.

⁷ Бонч-Осмоловский Г. А. Палеолит Крыма. Грот Кник-Коба.— М.— Л., 1940.— Вып. 1.— С. 61—70.

Основою останньої є тип-ліст представлений на с. 38—42. Його можна назвати розширеним тип-лістом Ф. Борда, оскільки зберігаючи основні підрозділи, виділені французьким вченим, Ю. Г. Колосов визначає й інші, специфічні, властиві лише пам'яткам, які він вивчав. Усього, замість 63 найменувань у даному списку — 109.

В принципі з таким підходом важко сперечатись: його вірність підтверджується відсутністю певних кримських типів у французьких фаціях мустьє і тут позначаються особисті нахили дослідника — об'єднувати чи розділяти*.

Але в подібному розширенні тип-ліста завжди криється певна небезпека. Перевага системи Ф. Борда полягає насамперед в її доступності, в можливостях однозначного розуміння археологічного знаряддя, де б воно не було виявлено — у Франції, Африці чи Сибіру. Для цього й існує альбом-додаток до відомої монографії французького вченого, де коментуються окреслені ним типи знарядь⁸. Очевидно, і виділення нових типів у наших публікаціях, якщо ми розширюємо тип-ліст Ф. Борда, повинно відбуватись цим же шляхом. Як можна, наприклад, уявити «ніж двобічний з ручкою» (с. 40)?

Подрібнювати типи можна, як відомо, безмежно. І найкращий приклад цього — запропонована В. М. Гладиліним класифікація знарядь середнього палеоліту, яка включає в себе 300 найменувань⁹. Як приватна класифікація, яка замінює детальний опис, вона має свої певні переваги. Але чи можна нею користуватися для порівняння? Напевне, все-таки краще підтримати Ф. Борда, в якого у тип-лісті позначено 2 градації мустьєрських вістрів, у Ю. Г. Колосова — 9 (с. 38). Можливо, краще подрібнену класифікацію перенести до опису?

«Відкрита система» Ф. Борда із збільшенням типів, яка вважається такою перспективною, по суті втрачає сенс, а запропонований тип-ліст стає тип-лістом для даної пам'ятки або ж невеликої групи пам'яток і не може вже «працювати» поза територію свого поширення. Тому, очевидно, всім супротивникам бордовських положень необхідно враховувати цей факт.

Навряд чи виправдана занадто подрібнена класифікація нуклеусів за горизонтами Заскальної V на класи, групи, типи, відділи ядрищ (с. 50—53), запропонована Ю. Г. Колосовим. Зовсім незрозуміло, для чого цей поділ? Які ж нуклеуси є визначальними для техніки заготовок аккайської культури, чому при такому невиразному характері нуклеусів переважає, судячи за наведеними індексами, протопризматична техніка. І яке відношення може мати до визначення певних типів заготовок градація «тип овальних, тип округло-опуклих, тип овально-опуклих, тип овально-плоскісних» (с. 51)? Якщо ж тип нуклеуса не виводить на техніку виробництва заготовки, не пояснює значення даних ядрищ в технічному процесі, класифікація нуклеусів не відповідає своїй основній задачі. Саме цей недолік властивий для праці Ю. Г. Колосова.

Детальний опис знарядь, що займає значну частину книги, безумовно, корисний. Він доступний для сприймання, супроводжується посиланнями на рисунки, виконані на високому професійному рівні. Це, можна сказати, основна заслуга Ю. Г. Колосова і такі детальні описи стануть у нагоді багатьом поколінням археологів як гарний порівняльний матеріал. Незручними є лише пошуки в книзі авторських назв тих чи інших знарядь. Для цього необхідно віднайти посилання в тексті: Не зайвим було б повторити назву виробу і в підписах до рисунків.

Цікавим є 4-й розділ книги — «Генетична наступність культурних шарів». Тут практично підбиваються підсумки дослідження всіх культурних шарів, які розглядаються в праці; здійснено порівняльний аналіз горизонтів Заскальної V і Сари-Кая 1. Ю. Г. Колосов надає перевагу власним матеріалам, залучаючи для підтримки своїх ідей лише незначну кількість літератури (всього 17 посилань, переважно з кримського палеоліту).

Представляючи всі шари, що аналізуються, як окремі самостійні поселення, що належать стоянкам-майстерням, автор отримує дані для порівняння однакових, з точки зору таксономії типів, стоянок. Це вірне посилання. Порівняльний аналіз здійснюється за технічними і типологічними показниками, що теж можна розглядати в плані існуючих на сьогодні прийомів порівняння археологічного матеріалу. Докази Ю. Г.

* Про ці властивості наукового розуму на прикладі підходу різних дослідників до раних стадій антропогенезу добре написано в популярній книзі Джохансона Д., Іді М. Люси.— М., 1984.— С. 201, 202.

⁸ Bordes F. Typologie du paléolithique ancien et moyen // Memoire.— 1961.— Т. 1, 2.

⁹ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.— К., 1976.— С. 59—88.

Колосова побудовані логічно і в цілому прийнятні. Щоправда, тут є одне зауваження. В різних публікаціях, присвячених застосуванню статистики (а відсоткове співвідношення — це теж один із найбільш поширених прийомів) неодноразово вказувалося на неправомірність порівняння відсотків від різних масивів, незбалансованих виведенням ступеню достовірності відмінностей¹⁰. На жаль, ці рекомендації не набули визнання серед археологів. До того ж зручні для використання, позбавлені складних обчислень, формули репрезентативності порівнюваних масивів не були запропоновані і в результаті все залишилось на рівні деяких (без врахування обсягу базисів) відсотків, що, як ми знаємо, можуть бути неоднаковими за змістом хоча й близькими за цифровими позначеннями.

Переконливо автор книги довів значення двобічних форм, особливо ножів з площадкою для упору пальців при розв'язанні питання про взаємовідносини багатьох кримських стоянок. Взагалі, виділення в кримському мустьє ножів типів Клаузенніше, Бокштайн, Пронднік, аккайського є великою заслугою Ю. Г. Колосова. Цей факт має важливе значення не лише для Криму, а й для правильного розуміння біфасіальних форм у пізньому ашелі і мустьє взагалі.

Друга половина розділу присвячена полеміці з положеннями, висунутими В. М. Гладиліним. Йдеться про самостійне значення розмірів знарядь як етнокультурного покажчика. Ю. Г. Колосов вважає, що подібною ознакою необхідно користуватися обережно. Він вказує на те, що в шарах з індустрією аккайської культури траплялись ножі і великих, і малих розмірів, які застосовувались залежно від виробничих потреб (с. 143). Але концепція В. М. Гладиліна побудована на багатому фактичному матеріалі і, очевидно, заперечити її можна лише при повторному аналізі всієї суми фактів, залученої цим дослідником. Необхідно відзначити ще одну заслугу автора рецензованої книги — нікому раніше не вдалося так дохідливо пов'язати характер первинного матеріалу (плитчастий кремій) з провідними типами знарядь. Саме форма плиток визначає і протопризматичність заготовок і розвиток двобічних форм, і прийомів аккомодатії. Про зв'язок первинного матеріалу і типології того чи іншого комплексу в науковій літературі написано вже чимало, але, на жаль, цей зв'язок ніде раніше не виступав так рельєфно, так чітко, як в аккайській культурі. Цікаво, що стоянки — епоніми провідних форм знарядь, подібно до Бокштайну і Клаузенніше пов'язані також з плитчастим матеріалом, який і визначав відповідні форми.

Заключний, п'ятий розділ «Питання стратиграфії, хронології і періодизації» присвячено новому методу, розробленому самим Ю. Г. Колосовим, і названому ним палеосейсмоархеологічним. Тут вміщено дуже цікавий матеріал, який відкриває нову сторінку в хронології палеоліту гірських країн. Постає, звичайно, запитання, як сприймуть цей метод сейсмологи, але для нас, археологів, побудови Ю. Г. Колосова достатньо обгрунтовані. Єдине зауваження стосується таблиці 12. Незрозуміло, якими даними підтверджується чіткий тричленний поділ кримського мустьє, а саме: раннє мустьє — ранній W_1 (зберігаємо текст таблиці), середнє мустьє — середній W_1 , пізнє мустьє — пізній W_1 ? Подібного обгрунтування в книзі Ю. Г. Колосова не наведено, немає і посилань на праці інших авторів, адже така періодизація вимагає переконливого, можна сказати, фундаментального обгрунтування. Необхідно, додати, що типологічно ці підрозділи в рецензованій монографії обгрунтовані погано і, можливо, такий поділ взагалі не простежується ні тут, ні в жодному іншому регіоні, оскільки «раннє мустьє» — це поняття, найімовірніше, хронологічне, ніж типологічне.

Книга Ю. Г. Колосова «Мустьєрські стоянки району Білогірська», розглянута в даній рецензії, є лише першою частиною задуманої ним публікації. Друга частина — «Аккайська культура Криму» буде присвячена, очевидно, власне археологічним проблемам, і її вихід, напевне, ще дасть змогу усунути деякі питання, поставлені в нашому огляді. Але вже те, що надруковано, вказує на самостійний характер аккайської культури археологічної доби мустьє. Виділення археологічних культур в добу середнього палеоліту давно вже поставлено на порядок денний радянськими дослідниками. Особливо в цьому плані виділяються праці Р. Х. Сулейманова¹¹ і В. П. Любіна¹². Однак перший автор намагається виділити обрахматську культуру по суті

¹⁰ Рейхман Р. Применение статистики.— М., 1969.— С. 76; Гинзбург Э. Х., Горенштейн Н. М., Ранов В. А. Статистико-математическая обработка шести мустьерских памятников Средней Азии // Палеолит Средней и Восточной Азии.— Новосибирск, 1980.— С. 26—31.

¹¹ Сулейманов Р. Х. Статистическое изучение культуры грота Оби-Рахмат.— Ташкент, 1972.

¹² Любин В. П. Мустьерские культуры Кавказа.— Л., 1977.

лише на одній пам'ятці, а в другого, хоча й дуже гарно теоретично обгрунтовано виділення окремих культур в мустьє Кавказу, але, на жаль, не підкріплене достатньою кількістю фактів.

Хоча автор даної рецензії не зовсім впевнений у принциповій можливості виділення культур (а не фацій) в епоху середнього палеоліту, аккайська, виділена Ю. Г. Колосовим, вважається нам найбільш переконливою із відомих спроб на цю тему — і за своєю стратиграфічною позицією, і за своїм територіальним розмахом. Тому досить несподіваним було перейменування аккайської культури в білогірську і розширення її меж, запропоноване редактором рецензованої книги М. Д. Прасловим¹³, не згадуючи вже наукового боку такого демаршу, необхідно було б М. Д. Праслову пам'ятати про право першості дослідника в назві пам'ятки чи культури.

Перейменування в даному випадку можливе лише як колективне вирішення якоїсь наукової наради. Зокрема, в цій же праці М. Д. Праслов без посилання на Ю. Г. Колосова, привласнює собі ідею про генетичну спорідненість пам'яток аккайської (у М. Д. Праслова білогірської) культури: «На нашу думку, всі мустьєрські кримські пам'ятки об'єднуються в одну археологічну культуру, яка розвивається в часі і просторі»¹⁴. Як редактору книги Ю. Г. Колосова М. Д. Праслову неприпустимо обминати висновок свого підопічного, що спеціально обговорювався в 4 розділі рецензованої книги та інших працях Ю. Г. Колосова.

В. О. РАНОВ

¹³ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 106.

¹⁴ Там же.— С. 106.

Коранашвили Г. В.

«Докапиталистические способы производства». —

Тбилиси: Мецниереба, 1988. — 240 с.

Пізнання загальних закономірностей розвитку суспільства завжди ставило питання вияву якісних етапів, іншими словами, періодизації історичного процесу. Значення загальної періодизації визначається її методологічною функцією, яка дозволяє обдумати та зіставити історичні факти в межах певної концепції. Довгий час радянська, та й світова історична наука марксистського напрямку, виходила з п'ятичленної схеми розвитку людства, що усвідомлювалась як марксистська. Однак нагромадження знань з історії окремих регіонів з часом прийшло у протиріччя з цією схемою. Найбільш слабким її місцем стала проблема першої антагоністичної формації. Дискусія 60-х рр. розпалася навколо азіатського способу виробництва. Вона не стихає й досі, про що свідчить, зокрема, активне обговорення книги В. П. Ілющечкіна на сторінках журналу «Народи Азії та Африки» (першу частину книги присвячено розробці формаційної теорії¹). В ході дискусії було усвідомлено гостру необхідність розв'язання теоретичних проблем історичної науки².

Книгу Г. В. Коранашвілі, в якій автор викладає власне розуміння історичного розвитку, написано невдовзі по вказаній дискусії. Вперше в узагальненому вигляді дослідник пропонує в ній концепцію чотиричленної схеми докапіталістичної стадії розвитку людства. На перший погляд, Г. В. Коранашвілі пішов легким шляхом: між первісним та античним (рабовласницьким) способами виробництва він вмістив азіатський (за його термінологією — сільськообщинний), статус якого відстоюється давно.

¹ Див.: Павленко Ю. В. Рец.: Ілющечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (Опыт системно-структурного анализа). — М.: Наука, 1986. — 396 с. // Археология. — 1990. — № 1.

² Див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989. — 288 с.